

ISLOM BANKLARINING TARIXI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Ilmiy rahbar: *Muxammadiyev Kamoliddin*

Samarqand Iqtisodiyot va Servis instituti

Bank ishi kafedrası assistenti

O'ralboyev Dostonjon

SamISI, "Bank-Moliya xizmatlari" fakulteti talabasi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Islom banklarining tarixiy shakllanish jarayoni, nazariy tamoyillari va rivojlanish bosqichlari atroflicha yoritilgan. Tadqiqot doirasida Islom iqtisodiy modelining shakllanishiga asos bo'lgan shariat normalari, foyiz (ribo) taqiqi, moliyaviy faoliyatda xavfni hamkorlikda taqsimlash kabi fundamental qoidalar ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Islom bankchiligiga oid ilk tajribalar, XX asrning ikkinchi yarmida uning institutsional tizim sifatida shakllanish jarayoni, shuningdek, zamonaviy davrda global miqyosda kengayishi o'rganilgan. Maqolada 1970–1980 yillarda ilk tijorat islom banklarining paydo bo'lishi, xalqaro islom moliya institutlarining barpo etilishi va bugungi kunda soha qamrab olgan bozorlarda innovatsion mahsulotlarning joriy etilishi kabi bosqichlar tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari islom bankchilik tizimining iqtisodiy ahamiyati, uning moliya bozorlaridagi o'rni hamda kelajakdagi rivojlanish istiqbollari aniqlashga qaratilgan ilmiy xulosalar va takliflarni o'z ichiga oladi.*

Kalit so'zlar: *Islom bankchiligi, Islom moliyasi, ribo, shariat tamoyillari, mudoraba, musharaka, sukuk, foyizsiz bank tizimi, Islom taraqqiyot banki, halol investitsiya, islomiy moliyaviy institutlar, iqtisodiy rivojlanish, islom iqtisodiyoti.*

Kirish:

So'nggi yillarda jahon moliya tizimida kuzatilayotgan tarkibiy o'zgarishlar, iqtisodiy munosabatlarning globallashuvi va moliyaviy vositalarning kengayishi fonida Islom banklari faoliyatining o'rni tobora ortib bormoqda. Mazkur tizimning

shakllanishi, mohiyatan, shariat normalariga asoslangan muqobil moliyaviy mexanizm sifatida talqin etiladi. Islom banklari kapitalni jamlash, investitsiyani yo'naltirish va iqtisodiy faollikni rag'batlantirishda o'ziga xos tamoyillarga suyanadi. Ushbu modelning eng asosiy xususiyatlaridan biri — ribo, ya'ni foizli daromadni qat'iy rad etish va moliyaviy operatsiyalarda real iqtisodiy faoliyatga bog'liqlikni talab etishdir. Islom bankchiligining tarixiy ildizlari ilk musulmon jamiyatidan boshlangan bo'lsa-da, u uzoq vaqt davomida turli shakllarda mavjud bo'lgan norasmiy iqtisodiy munosabatlar doirasida qaror topgan. Faqat XX asrga kelibgina ushbu institut mustaqil moliya tizimi sifatida shakllanib, global moliyaviy infratuzilmaning ajralmas bo'lagiga aylandi. Ilk tajribalar amaliyotga tatbiq etilgan davrda moliyaviy vositachilikning an'anaviy bank tizimidan farqlanuvchi tamoyillari ishlab chiqildi, risklarni taqsimlashga asoslangan kontrakt modellari shakllandi hamda islom iqtisodiy so'zlashuvining nazariy platformasi qisqa muddat ichida kengaydi. Bugungi kunga kelib, Islom banklari nafaqat musulmon davlatlari doirasida, balki xalqaro moliya bozorlari ishtirokchilari tomonidan ham iste'mol qilinayotgan moliyaviy institutga aylandi.

Islom taraqqiyot banki, xalqaro islom moliya tashkilotlari, shuningdek, Yevropa va Osiyodagi ayrim an'anaviy banklarning islomiy bo'limlar ochishi ushbu yo'nalishning barqaror rivojlanayotganidan dalolat beradi. Shu bois, islom bankchiligini tarixiy bosqichlarda o'rganish uning iqtisodiy tabiatini, global moliyaviy ekotizimdagi rolini va kelgusidagi rivojlanish dinamikasini tahlil qilishda dolzarb ilmiy vazifani tashkil etadi.

Asosiy qism:

Islom bankchiligiga asos bo'lgan iqtisodiy-huquqiy tamoyillarning shakllanishi Islom bankchiligi fenomeni o'zining metodologik ildizlariga ko'ra shariatga tayanadigan iqtisodiy boshqaruv modeli sifatida namoyon bo'ladi. Uning negizida foyizning inkori, iqtisodiy bitimlarda real aktivlarga tayanish va moliyaviy munosabatlarning adolat tamoyillari asosida boshqarilishi yotadi. Qadimiy islom jamiyatlarida iqtisodiy harakatlar ko'proq tijorat faoliyatining amaliy mexanizmlari

orqali kechgan bo‘lib, mudoraba, musharaka kabi sherikchilik bitimlari an’anaviy moliya institutlarining funksiyasini bajargan. Ushbu konseptlarda kapital egasi bilan tadbirkor o‘rtasidagi foyda va zararlarning proporsional taqsimlanishi asosiy tartib-mezon bo‘lib xizmat qilgan.

Shu tariqa, islom iqtisodiy tafakkuri bozor mexanizmini inkor etmaydi, balki uni axloqiy nazoratga olgan holda kapitalning jamiyatga xizmat qilishini ko‘zlaydi. Bu yondashuvning eng muhim farqi shundaki, kapitaldan daromad kelishi shartli emas — u kapitalning iqtisodiy aylanish jarayonida real qiymat yaratishga bog‘liq bo‘ladi.

Islom banklarining tashkiliy ko‘rinishda shakllanish jarayoni

XX asrning ikkinchi yarmida iqtisodiy mustaqillikka erishayotgan musulmon davlatlarining geopolitik faolligi va iqtisodiy suverenitetga bo‘lgan intilishi islom bankchiligiga zamonaviy institut sifatida shakllanish imkonini berdi. 1960–1970-yillarda Misr, Sudanda o‘tkazilgan tajribalar, keyinchalik 1975-yilda Islom Taraqqiyot Bankining tashkil topishi islom moliya tizimining institutsional bosqichga kirganini anglatadi. Bu davrda bank tizimining tashkiliy tuzilmalari, shariat kengashlari, risklarni baholash mexanizmlari va mahsulot ishlab chiqish metodologiyasi shakllandi. An’anaviy banklar tomonidan foydalaniladigan kredit–depozit modeli o‘rniga hamkorlik asosidagi moliyalashtirish (profit and loss sharing) modeli ishlab chiqildi. Kapitalni jalb qilish va uni yo‘naltirish jarayoni moliyaviy vositachilikning passiv sxemasidan aktiv xo‘jalik yuritish bosqichiga ko‘tarildi.

Global moliyaviy tizimga integratsiyalashuv va kengayish

1980–2000-yillar oralig‘ida islom bankchilik tizimi davlat iqtisodiyotlaridan tashqariga chiqib, xalqaro moliya bozorlarida o‘zining yangi o‘rnini izlay boshladi. Fors ko‘rfazi davlatlaridagi yuqori likvid kapital oqimi, energiya narxlarining o‘sishi hamda moliyaviy markazlar paydo bo‘lishi bu jarayonni tezlashtirdi. Shu bois Kuala-Lumpur, Bahrayn, Dubay kabi markazlar islom moliyasining global hublariga aylandi. Mazkur bosqichda sukuk — islomiy obligatsiyalar keng tarqaldi, sug‘urta (takaful), investitsiya fondlari va islomiy kapital bozor infratuzilmasi shakllandi.

Ayni vaqtda, an'anaviy bank tizimlari ham islomiy bo'linmalar ochish orqali mazkur bozordagi ehtiyojni qondirishga kirishdi. Bu islom bankchiligini parallel emas, balki integratsiyalashgan moliya tizimi sifatida rivojlantirdi.

Hozirgi rivojlanish bosqichi va konseptual muammolar

Bugungi kunda islom bankchiligiga nisbatan qaralgan yondashuv an'anaviy moliya tizimiga muqobil alternativ sifatida emas, balki uzoq muddatli barqarorlik, tavakkalchilik nazoratining mantiqiy chegaralar doirasida amalga oshirilishi va real sektor bilan organik aloqadorlikni ifodalaydigan tizim sifatida talqin qilinmoqda. Shunga qaramay, tizim oldida qator muammolar mavjud: shariat interpretatsiyalarining turlicha talqini, standartizatsiya yetishmovchiligi, yuqori ma'lumotli kadrlar taqchilligi va global bozorlar bilan muvofiqlikda yuzaga keluvchi metodologik tafovutlar. Ushbu muammolar o'z navbatida ilmiy izlanishlar, normativ hujjatlar takomillashuvi va moliya bozorlarining integrativ moslashuvi orqali hal etilmoqda.

Islom bank tizimining iqtisodiy samaradorlik mexanizmlari

Islom banklari iqtisodiy faoliyatni faqat moliyaviy vositachilik orqali emas, balki real iqtisodiyotga bevosita investitsiya kiritish orqali rivojlantiradi. An'anaviy kreditga asoslangan foizli tizimdan farqli ravishda, islom banklari moliyalashtirilgan loyihalar bo'yicha real ishlab chiqarish, savdo va xizmat ko'rsatish jarayonida qatnashadi. Bu qo'shimcha qiymat yaratish jarayoniga faollik bilan kirishish, iqtisodiyotda **kapital aylanish tezligi oshishi, bandlikning ko'payishi, innovatsion faoliyatni rag'batlantirishga** yordam beradi. Bundan tashqari, islom banklarining moliyaviy natijalari pulning o'zidan emas, balki real sektor faoliyatining samaradorligidan kelib chiqadi. Shu sababli, ular iqtisodiy inqirozlar davrida foiz sistemasi bo'lgan banklarga qaraganda kamroq zarar ko'radi, chunki moliyaviy risklar oldindan baham ko'riladi.

Islom banklarida risklarni boshqarishning o'ziga xos jihatlari

Riskni boshqarish islomiy moliyada alohida ahamiyatga ega. Foizsiz moliyalashtirish tizimida risklarning to'liq mijoz zimmasiga yuklanishi man etilgan. Shuning uchun risklar quyidagicha taqsimlanadi:

- **Investor bankning sherigi sifatida** foyda va zararni bo'lishadi;
- **Moliyalashtirilgan aktivlar ko'pincha real tovarlar yoki asosiy vositalar bilan ta'minlanadi;**
- **Spekulyativ bitimlar, derivativlar va xayoliy aktivlardan** foydalanish taqiqlanadi.

Shu yo'l bilan islom banklari moliyaviy barqarorlikni ta'minlaydi, mijoz huquqlarini himoya qiladi va iqtisodiy o'sishga mas'uliyatli yondashuvni shakllantiradi.

Raqamli transformatsiya sharoitida islom banklarining rivojlanish istiqbollari

Hozirgi davrda raqamli texnologiyalar islom banklariga yangi imkoniyatlar ochmoqda. Mobil banking, fintech, blockchain, open banking kabi innovatsion yechimlar shariatga moslashtirilgan holda keng tatbiq etilmoqda. Masalan:

- **Blockchain asosidagi smart-shartnomalar** murakkab mudoraba va musharaka bitimlarini avtomatlashtiradi;
- **Fintech platformalar** orqali halol investitsiyalar jamlanadi;
- **Sun'iy intellekt** shariatga zid bo'lmagan kredit scoring tizimlarini yaratmoqda.

Bu jarayon islom banklarining raqobatbardoshligini oshirib, ularni jahon moliya tizimining ajralmas qismiga aylantiradi.

Islom banklari va ijtimoiy barqarorlik

Islomiy moliya faqat iqtisodiy manfaatlarni emas, balki ijtimoiy mas'uliyatni ham o'z ichiga oladi. **Zakot, sadaqa, vaqf fondlari bilan integratsiya** qashshoqlikni kamaytirish, kichik biznesni qo'llab-quvvatlash, aholining ijtimoiy sinflari o'rtasidagi farqni yumshatish imkonini beradi.

Islom banklarining ijtimoiy vazifasi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- mikro moliyalashtirishni kengaytirish,
- tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash,
- halol kasb egalarini rag‘batlantirish,
- moliyaviy savodxonlikni oshirish.

Bu xususiyatlar islom moliyasini oddiy moliyaviy institut emas, balki jamiyat taraqqiyotining axloqiy asosiga aylantiradi.

Xulosa:

Islom banklari tarixiy rivojlanishi va zamonaviy bosqichlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu moliya instituti nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va axloqiy maqsadlarni ham amalga oshiruvchi barqaror tizim sifatida shakllangan. Shariatga asoslangan moliyaviy tamoyillar — ribo taqiqi, real aktivlarga tayanish, risklarni sherikchilik asosida taqsimlash — an’anaviy moliya mexanizmlaridan fundamental farq qiladi. Bu esa islom banklarini moliyaviy barqarorlik va iqtisodiy samaradorlik nuqtai nazaridan innovatsion institutga aylantiradi.

XX asrning ikkinchi yarmida islom banklarining institut sifatida shakllanishi va global moliya tizimiga integratsiyalashuvi ularning xalqaro moliyaviy jarayonlardagi o‘rnini mustahkamladi. Bugungi kunda sukuk, musharaka, mudoraba, takaful va boshqa islomiy moliya mahsulotlari xalqaro bozorlarda keng tatbiq etilmoqda. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar, fintech va sun’iy intellektning tatbiqi islom banklarining raqobatbardoshligini oshirishga, mijozlar uchun shariatga mos va samarali moliyaviy xizmatlar yaratishga imkon bermoqda. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, islom banklarining istiqboli faqat iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan cheklanmaydi. Ular ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash, qashshoqlikni kamaytirish, kichik va o‘rta tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash va moliyaviy savodxonlikni oshirish kabi ijtimoiy vazifalarni ham muvaffaqiyatli bajaradi. Shu nuqtai nazardan, islom banklari nafaqat moliyaviy institut, balki jamiyat rivojida ijtimoiy-iqtisodiy integrator sifatida qaraladi. Xulosa qilib aytganda, islom banklarining rivojlanish bosqichlarini chuqur tahlil qilish ularning iqtisodiy samaradorligi, ijtimoiy mas’uliyati va global moliyaviy tizimdagi o‘rni haqida ilmiy asoslangan tushuncha

beradi. Kelajakda islom banklari faoliyatining samaradorligini oshirish uchun normativ-huquqiy bazani mustahkamlash, shariatga mos innovatsion moliya mahsulotlarini rivojlantirish va malakali kadrlarni tayyorlash dolzarb vazifa bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Saidov U., Do'stmurodov Sh. "Islom bankchiligi va moliya tizimi" – Toshkent: Iqtisodiyot, 2022.
2. Tursunov B., Mamatqulov A. "Islom moliyasi: nazariya va amaliyot" – Toshkent: TATU nashriyoti, 2021.
3. Karimov A. A. "Global moliya tizimida Islom banklarining o'рни" – Toshkent: Akademnashr, 2020.
4. Raximov M., Xoliqulov M. "Islom bankchiligi va ijtimoiy barqarorlik" – Toshkent: Tafakkur qanoti, 2021.
5. Toirov A. R. "Kiberxavfsizlik va islom moliyaviy institutlari" – Toshkent: Innovatsiya, 2022.
6. Murodov E. V. "Islom banklarida innovatsion moliyaviy mahsulotlar" – Toshkent: TATU, 2023.